

Говорячи про авторські преференції, слід відмітити, що стаття автора є вторинною, хоча деякі ситуації метафоричного зображення виказують типово чоловічий чи типово жіночий опис. Так, автори – чоловіки надають перевагу іменним метафоричним номінаціям, тоді як авторам – жінкам більш притаманне використання розгорнутих метафор – порівнянь. Відмітною рисою є також кількісне вживання метафор в бік авторів жіночої статі. Численність метафоричних порівнянь у автора – чоловіка говорить скоріш про імітування ним жіночого стилю письма.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты / Алла Викторовна Кирилина. – М.: Институт социологии РАН, 1999. – 189 с.
2. Арутюнова Н.Д. Метафора // Языкознание: большой энциклопедический словарь / В.Н. Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 296-297.
3. Ker M. Ruthless Husband, Convenient Wife [Електронний ресурс] / М.Кер. – 2003. – Режим доступу: <http://www.inostrannye-yazyki.ixbox.org/current/harlequin-s-romantic-short-stories-45174.html>.
4. Graham L. Crime of passion / Lynne Graham. – Richmond: Mills and Boon, 2005. – 219 pp.
5. Wood S. The Count's Vendetta / S. Wood. – Richmond: Mills and Boon, 1988. – 189 pp.

УДК 821.161.2 “18”:82–311.6:34 Куліш

Козачук К. О.
(Київ, Україна)

ПРАВО В ІСТОРІОСОФІЇ РОМАНУ П. КУЛІША «ЧОРНА РАДА»

Стаття присвячена розгляду функціонування парадигми права в історіософській концепції роману П. Куліша. Проаналізовано художньо-правові аспекти трактування письменником соціальних явищ, подій і постатей періоду Руїни.

Ключові слова: історичний роман, право, покозачення, суд.

Статья посвящена рассмотрению функционирования парадигмы права в историческо-софской концепции романа П. Кулиша. Проанализированы художественно-правовые аспекты освещения писателем социальных явлений, событий и образов периода Руины.

Ключевые слова: исторический роман, право, окозачивание, суд.

In the article the law paradigm functioning has been considered in historiosophical concept of the novel by P. Kulish. The author has analysed artistic and legal aspects of the Ruin period, social facts, events and persons in writer's interpretation.

Key words: historical novel, law, conversion into Cossacks, tribunal.

Визначення параметрів художньої історіософії П. Куліша – наукова проблема, на сьогодні досить широко висвітлена в українській гуманітаристиці. Вона стала частиною предметного поля ґрунтовних літературознавчих праць (монографії А. Гуляка, В. Івашківа, С. Нахліка про П. Куліша), ключовим моментом значного масиву статей про аспекти творчості письменника (серед них – роботи В. Владимірової, С. Ковпик, Ж. Янковської), історико-філософських досліджень (дисертації О. Тютюнник та ін.).

Історіософія як складова творчого світогляду митця і дотепер отримує досить розмаїте трактування з боку літературознавців, істориків, філософів України і зарубіжжя. Наявні спроби визначити природу світогляду П. Куліша з точки зору загальноприйнятої періодизації розвитку мистецтва – наприклад, В. Владимірова вважає, що «за параметрами загальноєвропейського духовного руху, на матриці культурних течій «ядро» поглядів митця локалізується приблизно між Просвітництвом і романтизмом» [1: 139]. У радянські часи П. Куліш був кваліфікований як «український буржуазний націоналіст», творчість якого «нібито гальмувала революційний рух в Україні і тим самим шкодила українському народові» [2: 5]. Соціально-історичний роман «Чорна рада» є, на нашу думку, твором, яким письменник не тільки надав зразок історичного роману в українській літературі, а й досить чітко локалізував умовну точку відліку власної системи творчих цінностей. За словами Н. Бернадської, різниця між історією та історичним романом полягає для П. Куліша «в тому, що історія вивчає рід, суспільство, колектив, а історичний роман – роль індивідуума в історії» [3: 6]. Стосунки особистості із суспільством як складова історії отримують своє часткове відображення у правовій сфері. Вважаємо, що аналіз функціонування парадигми права як «сукупності його мінімальних контекстів» [4: 533], наявних у художньому творі, може стати додатковим ключем розуміння при розгляді історіософської концепції роману «Чорна рада».

Розповідаючи про діяльність паволоцького полковника Шрама, автор дає короткий ввідну інформацію про роки визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Письменник характеризує визвольний рух як безкомпромісну війну «своїх» проти «чужих»: «Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків» [5: 5]. В описі ридвана Шрамового друга Череваня ще відчувається певний пієтет до козацьких подвигів Хмельниччини: «Погодив тоді Бог козакам надрать у своїх ворогів усячини <...>. Блищали мідяні, позлотистії герби на ридвані в Череваня; <...> а тих, може, перевелось і кодро, що сими гербами величались...» [5: 24]. З іншого боку, П. Куліш говорить і про безправ'я, яке спонукало українців до збройного опору: «Тоді-бо дійшло безладде в Польщі до того, що робив <...> усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із <...> міщанами і хліборобами, котрі не мали жодного способу супротив його стати» [5: 8]. Коротко, але містко визначає письменник ситуацію, яка склалася згодом, після смерті Богдана Хмельницького, в українській владі: «...гетьманською булавою почали ігратись, мов ціпком» [5: 10].

Однією з гострих правових проблем Хмельниччини було масове покозачення міщан і селян, які брали участь у визвольній війні. Разом із новим громадянським статусом новоявлені козаки прагнули будь-що отримати нові права та привілеї: «Било козацтво в ту війну на те, що або пан, або пропав, то не кожен писався власним прізвищем» [5: 10]. За даними Н. Яковенко, найпомітніші тодішні спалахи невдоволення гетьманською владою «припадають на періоди впорядкування козацького реєстру, що повертало до підданського стату-

су покозачених селян і міщан» [6: 365]. Словами старих людей П. Куліш описує механізм таких реєстрових перетворень: «...котрі багаті, що на доброму коні збройно до обозу могли виїжджати, ті <...> до леестру козацького записані; котрі ж ходили піхом, дак zostались у поспільстві» [5: 77]. До проблеми покозачення свого часу поставився досить серйозно гетьман Яким Сомко, висунувши низку пропозицій щодо того, як слід перебудувати Гетьманщину, щоб стабілізувати ситуацію, адже «саме незадоволені з покозачених, що залишилися «не при ділі», складали разом із запорожцями кістяк тієї опозиції, яку використовували в боротьбі проти гетьманської влади спочатку Пушкар із Барабашем, потім Безпалій і, нарешті, Брюховецький» [7: 293].

Різниця між очікуваним і отриманим у правах покозачених породила новий виток ставнових суперечностей. Подеколи вони вкладались у питання побуту: «...ходили тоді в кармазинах тільки люде значні да шабльовані, а міщане одягались синьо, зелено або в горохвяний цвіт; убогії носили личакову одежу. Через те козаки дражнять було міщан личаками, а міщане дражнили козаків кармазинами» [5: 28]. Взаємні рахунки торкались і серйозніших питань, як-от захисту міст, зокрема Києва: «[Кармазини] тільки вмюють бряжчати шаблями; а тоді де були сі брязкуни, як безбожний Радзивілл загуркотав із гармат у городські ворота?» [5: 29-30]. Однак на повну силу прірва між соціальними станами виявилась під час виборів гетьмана Лівобережної України, коли прозвучав аргумент проти кандидатури Сомка: «Не діжде крамар козацтвом орудувати!» [5: 129].

Як відзначає Ж. Янковська, помітний акцент у «Чорній раді» ставиться на те, «як утворилася козацька шляхта на основі займанщини» [8: 212-213]. На прикладі ніжинського козака Гвинтовки у романі показано, як право займанщини входило у конфлікт із раніше підтвердженими правами міщан і поспільства на земельну власність. Упіймавши міщанських волів на віднедавна «своїй» території, Гвинтовка забрав їх до свого двору: «Он, бачите, ідуть у двір, познімавши шапки, ніженські кушнірі да салогуби. Які тепер смирні та покірливі, що в мене воли в дворі; а піди поговори з їми в магістраті: там зараз покажуть тобі трухлий шпаргал із вислою печаттю!» [5: 82]. Заявам міщан про хронологічну першість їхнього права на землю («Ще й досі є знаки, що позначили наші бурмистрове» [5: 87]) Гвинтовка протиставляє авторитет гетьманської республіки: «Пан полковник сам давав мені бунчука, щоб я його рукою займав собі займанщину, скільки за день коном об'їду. <...> Тепер нехай ніхто не говорить, що се не моє добро!» [5: 87]. У цьому конфлікті П. Куліш відтворив глибоку суперечливість права займанщини, яке переважно надавалося козакам за військові заслуги.

На думку С. Ковпик, державотворчим ідеалом письменника була «гетьманська держава на чолі з мудрим та далекоглядним правителем, який був би гарантом політичної стабільності» [9: 144]. У романі «Чорна рада» претендентом на таку роль виступає Яким Сомко – гетьман, обраний старшинською радою (як відомо, ще Богдан Хмельницький свого часу відмовився від того, щоб збирати «чорну», тобто загальну, раду). Сомко прагне визначити правові межі всіх громадян Гетьманщини: «Нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Україні і правда, і сила» [5: 44]. Але, попри голосні заяви про право і порядок, гетьман не спромігся врахувати специфіку психології своїх опонентів і налаштував проти себе навіть своїх можливих союзників: «...побачимо, як та чорна рада устоїть против гармат! Запорожців тоді я здавлю, як макуху, гетьмана їх поверну в свинопаси, а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність!» [5: 44].

Художнім домислом П. Куліша став епізод розмови між Сомком і Кирилом Туром у в'язниці, коли Сомко відмовляється від порятунку і подальшої політичної діяльності: «Отсе я ще почну <...> за своє право людську кров точити!» [5: 149]. Тут, гадаємо, можна погодитись із А. Гуляком у тому, що, «можливо, прагнучи тільки до того, щоби сильніше вразити уяву контрастом звичаїв і характерів козацтва в час визвольної війни і доби руїни, письменник проник до самого джерела історичної істини» [10: 24]. Після переходу з історичної свідомості в міфологічну, тобто ставши художнім героєм замість реального, Сомко виступив виразником ідеї автора про те, яке право є первинним для людини (право на життя) і яку відповідальність бере на себе той, хто виборює владу.

Таке художнє вирішення конфлікту розкриває, на нашу думку, новий аспект «хуторянської» аксіології П. Куліша в «Чорній раді»: міф хутора, який врешті перемагає в сюжеті роману, протиставлено міфові історії з метою підкреслення ключової ролі особистості в історичному процесі (як паралель згадується пізніше Франкове «Ми над усе любимо свій кутик...» [11: 239]). В. Івашків, послуговуючись термінами історика О. Кульчицького, вважає, що таким чином «боротьбу І. Брюховецького та Я. Сомка за гетьманство можна звести до питання боротьби за створення з українців середини XVII століття народу-юрби <...> чи народу-нації» [12: 212]. Тому хутір у романі є «втіленням не лише суто особистих, а й національних цінностей» [13: 117], орієнтованих передусім на право особистості. Якщо ж продовжити вибудовувати паралелі, то протиставлення хутора (особистості) й історичного процесу (який у романі творила юрба) можна позиціонувати як «конфлікт, який став наскрізним у Кулішевій творчості, – між державобудівничим і руїницьким первнями в українській історії» [13: 110].

Наголосивши на цінності права людини на життя, П. Куліш висловив глибокі власні переконання, тому, з одного боку, художній Сомко вийшов дещо ідеалізованим, а з іншого боку – він є образом, який знаходиться на вістрі головного конфлікту у творі. Тому не можемо прийняти тезу С. Ковпик про «...небажання цього гетьмана взяти владу ціною загибелі невеликої кількості козаків (? – К. К.)» [9: 147]; натомість стає зрозумілим, що мав на увазі сам письменник, коли говорив у післямові до «Чорної ради»: «...мне хотелось доказать, что не ничтожный народ присоединился в половине XVII века к московскому царству. Он <...> хранил и хранит до сих пор начала *высшей гражданственности* (курсив наш – К. К.)...» [14: 476].

За влучним висловом Є. Маланюка, «кожне поважніше історичне явище не можна розглядати, як *deus ex machina*» [15: 190]. Сомкові протистоїть Іван Брюховецький – «крихітка Цахес» української історії, колишній джура у дворі Богдана Хмельницького. Словами Божого чоловіка автор описує стрімкий шлях Брюховецького нагору після постригу Юрія Хмельницького в ченці: «...маючи в себе од усіх льохів гетьманські ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталося, да й махнув на Запорожжє. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роєм: «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» <...> Зозвали раду, да й бух Іванця кошовим» [5: 16]. Про секрет успішної піар-кампанії Брюховецького серед низового козацтва говорить Н. Яковенко: «...Брюховецький за роки свого перебування на Запорожжі завоював авторитет серед простодушної голоти, граючи на чуливій струні січовиків – нелюбові до старшини» [6: 381], а підсумковий результат такого набуття авторитету висловив згодом старий запорожець батько Пугач: «На чім держиться Січ і славне За-

порожже, те повернув ти на сміх!» [5: 142]. У цьому плані тверезий, критичний погляд письменника на запорозький фактор, висловлений у «Чорній раді», дуже відрізняється від «лайливого бурчання, що ним Куліш засипав козацтво і віршем і прозою на старості-літах» [16: 400].

Подарунки і обіцянки Брюховецького московським боярам, тобто «не правові, не легітимні чинники, інспірують подальші його неправові кроки на шляху осягання влади» [17: 272]: він дбає про скликання нової козацької ради для обрання гетьмана, нітрохи не переймаючись тим, що на раді в Ічні старшина і козацтво вже віддали присягу Сомкові. Не без розрахунку тимчасово ідентифікуючи себе з запорозьким козацтвом, «народний гетьман» нахабно експлуатує фундаментальні засади запорозького етико-правового кодексу, трактовані багатьма дослідниками історії Середньовіччя і Нового часу як ознаки сформованого лицарського ордену, – захист бідних і рівність: «Нащо ж і живе *наш брат запорожець* (курсив наш – К. К.) на світі, коли не на те, щоб стояти за православних християн, як за рідних братів своїх? Чи нам золото, чи нам срібло, чи нам панські будинки треба?» [5: 100]; при цьому демагог скерує й самоідентифікацію слухачів у потрібне йому річище: «Дітки мої! Господь з вами і з вашим гетьманством! *У нас* (курсив наш – К. К.) у Січі чи гетьман, чи отаман, чи так собі чоловік – усе рівний товариш, усе християнська душа. То тільки *ваша* (курсив наш – К. К.)городова старшина завела так, що коли не пан, то й не чоловік» [5: 100].

Після обрання гетьманом захисник «святої бідності» і рівності різко змінює вектор свого ставлення до прав людини і до козацького суду, користується грубою силою для знищення свого суперника – Сомка: «Козаки самі собі судді: два з третім що хотя роблять. А візьміть, небожата, та вкиньте в глибку сього бунтовника» [5: 132]. Його широко дивує відмова низовця Петра Сердока бути помічником у вбивстві ув'язненого гетьмана: «Буцим не все один біс, чи задавити яку погань на раді, чи шпирнути ножем під бік у глибці!» [5: 145].

Антилегітимність Брюховецького виявилася уже в мотивації української бідноти для зборів у Ніжині – примітно, що ніхто не відчув підозри з приводу того, для чого їх скликано: «...він <...> порадив всьому поспільству збиратися в Ніжин, нібито для пограбування міста. Тому не дивно, що туди *чимдуж* (курсив наш – К. К.) поспішали не тільки козаки, а й селяни» [18: 127]. Кероване гетьманом-злочинцем, поспільство в масовому психозі забуло про щоденний суд і раду: «Чи заїжджав Шрам до кузні підковати коню підкову – <...> коваль, забувши про залізо в горні, балакав з хуторянами про чорну раду... <...> Чи сходилась де у селці між миром судня рада – діди, замість щоб укладати громаді суд, розказовали, звідки почалось козацтво і як увесь мир вививсь був із-під ляхів і недоляшків на волю» [5: 75]. На такому загальному фоні не дивує перебіг виборів гетьмана на Чорній раді (хоча й, за словами козацького літописця, Сомко «...знав, що Чорна рада рідко коли проходить без бунту» [18: 128]): «[Прибічники Сомка] січуть, рубують низовців, саджають на сталець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, <...> лізуть і б'ють Сомкову сторону» [5: 129]. З історії відомо, що практично ніхто зі старшини у виборах І. Брюховецького участі не брав і, звичайно ж, «Ніжинська рада 1663 р. була набагато менш представницького та легітимною, ніж попередні, не визнані Московю, на яких було обрано Я. Сомка» [7: 316].

Перебування на Січі давало козакам свободу, розкривало широкий простір для здійснення подвигів і здобуття слави. З іншого боку, «вступ до січового товариства передба-

чав взяття козаком на себе певного кола обов'язків» [19: 104], і одним із них було суворе дотримання дисципліни. Щоб підкреслити композиційну значущість суду над порушником дисципліни Кирилом Туром, який відбувався перед Чорною радою, П. Куліш децю утрирував ступінь його провини і суворість покарання киями: «... більшої вини й не було, здається, в запорожців над оте скаканне в гречку» [5: 104]. Насправді «найстрашнішим покаранням вважалось закопування злочинця живцем у землю за вбивство свого товариша» [19: 105]. Письменник приділив пильну увагу ритуальному аспекту суду, який «розпочав <...> батько Пугач. Вийшовши з ряду, уклонивсь він на усі чотири сторони низенько, потім іще оддав особо один поклон гетьманові, да дідам, да отаманам по поклону – і почав говорити голосно й поважно...» [5: 102]. Після викладу суті справи «ніхто не виривавсь із словом; усі ждали, що гетьман скаже» [5: 103]. У вигідний для себе момент Брюховецький задекларував свою попередню згоду з вердиктом старійшин Січі й таким чином посилив свій авторитет серед рядового козацтва: «... судіте й карайте, кого самі знаєте, а я свого розуму супроти вашого не покладаю. Усі ми перед вашими сивими чупринами діти і дурні» [5: 103].

Суд над козаком Олексю Сенчилом, якого вже після ради також було ввіймано на «гречці», показує повною мірою всю облудність антиправової поведінки І. Брюховецького; обидва суди, на нашу думку, домислені П. Кулішем саме з метою його чіткішої характеристики, і тут погоджуємось зі словами Н. Зборовської про те, що ці два судові процеси є «яскравою ілюстрацією аристократичної мужності й маргінальної анархічності» [20: 127]. У справі Олекси Сенчила присуд гетьмана ламає всі старовинні правові настанови січових братчиків: «Серця свого вколупав би я та дав своїм діткам; а тут ось сивії голови січовії знай кії та кії вимагають. <...> Добре в Січі за се карати, а тут нам через жінок швидко доведеться перевести всіх братчиків, чи ні?» [5: 141].

Розгляд композиційної функції права в історіософії «Чорної ради» актуалізує як важливий аспект вивчення творчої спадщини П. Куліша, так і визначення ролі дискурсу права в українській історичній прозі. Деякі компоненти історико-правової тематики роману, як-от трактування ролі Запорозької Січі в Чорній раді, Божий суд (зокрема двобій Кирила Тура і Петра Шраменка) і правова оцінка письменником народного руху періоду Руїни, створюють додаткові перспективи дослідження теми і потребують окремих літературознавчих розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Владимірова В. Поняття «народного духу» у філософсько-естетичній та літературно-критичній концепції П. Куліша / В. Владимірова // Література. Фольклор. Проблеми поетики : Зб. наук. праць. – Вип. 24. – Ч. 1 / Редкол. : А. Козлов (відп. ред.) та ін. – К. : Акцент, 2006. – С. 139-144.
2. Тютюнник О. Особа і суспільство у філософії Пантелеймона Куліша: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / О. Тютюнник. – К., 2009. – 18 с.
3. Бернадська Н. Теорія роману як жанру в українському літературознавстві: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / Н. Бернадська. – К., 2005. – 24 с.

4. Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
5. Куліш П. Чорна рада / П. Куліш // Куліш П. Чорна рада : Роман, оповідання, вірші. – Харків : Фоліо, 2009. – С. 5-158.
6. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 4-е видання. – К.: Критика, 2009. – 584 с.
7. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Лариса Білик (пер. з рос.). – К.: Основи, 2003. – 643 с.
8. Янковська Ж. Фольклорно-етнографічні мотиви роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» // Вісник Львівського ун-ту. Серія: Філологія. – 2010. – Вип. 43. – С. 208-215.
9. Ковпик С. Концепції духовності козацького ватажка у творчості П. Куліша / С. Ковпик // Література. Фольклор. Проблеми поетики : Зб. наук. праць. – Вип. 9 / Редкол. : А. Козлов (відп. ред.) та ін. – К.-Кривий Ріг : Твім інтер, 2001. – С. 144-152.
10. Гуляк А. Становлення українського історичного роману («Чорна рада» П. Куліша): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / А. Гуляк. – К., 1998. – 33 с.
11. Франко І. Захар Беркут / І. Франко // Франко І. Борислав сміється. Захар Беркут : Повісті. – Львів : Каменяр, 1990. – С. 215-351.
12. Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша / В. Івашків; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л. : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 448 с.
13. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш : особистість, письменник, мислитель: у 2-х т. / Є. Нахлік. – Т. 2 : Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. - К. : НАН України, Львівське відділення Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка, Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша, 2007. – 462 с.
14. Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской: Эпilog к «Черной раде» / П. Куліш // Куліш П. Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т. 2. – С. 458-476.
15. Маланюк Є. До проблеми большевизму / Є. Маланюк // Маланюк Є. Книга спостережень. – К. : Атіка, 1995. – С. 142-201.
16. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
17. Задорожна Л. Характерологія козацької старшини в козацьких літописах / Л. Задорожна // Література. Фольклор. Проблеми поетики : Зб. наук. праць. – Вип. 16 / Редкол. : А. Козлов (відп. ред.) та ін. – К. : Твім інтер, 2003. - С. 262-276.
18. Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р. Іванченка. – К. : Т-во «Знання України», 1992. – 192 с.
19. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 300 с.
20. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія / Н. Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 504 с. – (Монограф).